



FÂRÂBÎ DÜŞÜNCESİNDE MANTIĞIN DİLİ VE ANLAMI* LANGUAGE AND MEANING OF LOGIC IN ALPHARABIUS THOUGHT

Mirpenç AKŞİT*

Öz

Genel anlamda İslam düşüncesinde mantık çalışmaları Aristoteles'in eserlerinin Arapça çevirisi ile başlamıştır. Çevirilerden sonra mantık kitaplarının birçok defa tefsir ve şerhi yapılmış, netice itibarıyla İslam mantığı diye adlandırdığımız bir mantık geleneği ortaya çıkmıştır. İslam düşüncesinde oluşmaya başlayan bu gelenek Fârâbî tarafından bir bütün olarak incelenerek düşünce formuna temel bulmaya çalışmıştır. Fârâbî hem mantık ilmini kavramlaştırıp Arapça ile formüle ederken hem de mantığın belli başlı problemleri tartışma konusu haline getirerek nesnel bir anlamın arayışına girmiştir. Bu nesnel anlam arayışı dil (Nahiv) den ziyade mantık üzerine konumlandırılmıştır. Çünkü her topluluğun nesnelere verdiği anlam ve dil değişmektedir, Aynı şekilde mantık, bütün toplumlar için aynı sonucu ifade eder.

Anahtar Kelime: Fârâbî, Dil, Mantık, Anlam.

Abstract

In general, logic studies in Islamic thought began with the translation of Aristotle's works in Arabic. After the translations, the books of logic were made many times in commentary and commentary, and as a result, a tradition of logic emerged which we call the logic of Islam. This tradition, which began to form in Islamic thought, was studied by Alfarabi as a whole and tried to find the basis for the form of thought. While Alfarabi conceptualized logic science and formulated it in Arabic, he also sought objective meaning by making logic the subject of discussion of major problems. This objective search for meaning is based on logic rather than language. Because the meaning and language that each community gives to objects varies, and in the same way, logic refers to the same result for all societies.

Keywords: Alfarabi, Language, Logic, Meaning.

1.GİRİŞ

Mantık kelimesi, Yunanca 'logike' ve Arapça 'nutk' kelimesinden gelmektedir. Yunanca 'logos' kelimesi, Batı dillerindeki 'logic'e kaynaklık etmektedir. 'Logos' ve 'nutk'; akıl, akıl yürütme, yasa, doğru söz, düzen, ilke ve düşünme anlamına gelir.¹ Mantık, hem etimolojik kökenine uygun olarak, düzgün ve tutarlı düşünme diyebileceğimiz bir düşünme tarzının hem de bu düşünme tarzını konu edinen felsefi disiplinin adı olmuştur.² Tutarlı düşünme anlamıyla mantığın insanlık tarihi kadar eski olduğunu söyleyebiliriz. Mantık çalışmaları, basit bile olsa ilk olarak Eski Çin ve Hint uygarlığına kadar uzanır.³

Mantığın bir disiplin olarak ortaya çıktığı yer, Aristoteles'in içinde yetiştiği ve ondan yaklaşık iki asır önce başlamış olan Antik Çağ Grek düşünce dünyası olarak bilinse de sistematik olarak esas korucusu Aristoteles olarak kabul edilmektedir.⁴ Mantık, 8. yüzyılının başlarında oluşmaya başlayan Beytül-Hikme⁵ ve Bağdat'ı besleyen önemli kültür merkezlerin çevirileri sonucu İslam dünyasına gelmiştir.⁶

Çevirilerle birlikte oluşan felsefi dizgenin (bilgi, ahlak, mantık bv.) titiz bir biçimde etüt edilerek yorumlanması ve giderek eleştirilmesi, özümsemesi ve ilerletilmesi sonucunda İslam felsefecileri bu düşünce havzasını, adeta yeniden kendi ruhundan vererek geliştirip ona yeni entelektüel bir boyut kazandırmışlardır.⁷ İslam düşüncesinde henüz tam sistemini bulamamış çevirilerle düşünce dünyasına

*Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü (mirpenc.aksit@igdir.edu.tr.)

*Bu makale 2017 yılında kabul gören "Fârâbî 'de Mantığın Dili ve Dilin Mantığı Üzerine Bir Anlam Arayışı" adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

¹ A. Kadir Çüçen (2011). *Mantık*, Bursa: Sentez Yayınları, 13.

² İbrahim Emiroğlu (2005). *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 11-12.

³ Çüçen, *age.*, 31.

⁴ Emiroğlu, *age.*, 38.

⁵ İslam dünyasına gerçekleştirdiği aktarımdan sonraki ikinci büyük çeviri etkinliği, İslam dünyasından Latin dünyasına dolayısıyla Arapçadan Latince ve İbranice 'ye aktarılmıştır. Bu çeviriler hem Ortaçağ'ın teolojik felsefesine getirdiği yeni perspektif, hem de modern felsefenin doğuşuna tanıklık edenlere verdiği yeni ilhamlar, düşünce tarihinin mühenk taşlarıdır. (İlhan Kutluer (2003). *Doğu ve Batı Dillerinden Türkçeye Yapılan Tercümelelerin Getirdiği Sorunlar. I. Dini Yayınlar Kongresi*, Ankara: DİB Yayınları, 55, 53-64.)

⁶ Hüseyin Karaman (2010). *İslam Felsefesi Tarihi*. Rize: STS Kitap Kırtasiye, 77.

⁷ Hasan Hüseyin Bircan (2008). *İslam Felsefesine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 49-50.



intikal eden mantık, Fârâbî tarafından bir bütün olarak incelenerek düşünce formuna temel bulmaya çalışmıştır.⁸ Fârâbî bir yandan mantık ilmini kavramlaştırıp Arapça ile formüle ederken diğer yandan mantığın belli başlı problemleri tartışma konusu haline getirmiştir.⁹Bu çalışmamızın amacı Fârâbî 'de nesnel bir anlam arayışının dil üzerine mi yoksa mantık üzerine konumlandırması problemini üzerinde durulacaktır.

2. ARİSTOTELES MANTIĞININ FÂRÂBÎ 'YE ETKİSİ

İslam düşüncesinde mantık çalışmaları, Aristoteles'in eserlerinin Arapça çevirisi ile başlamıştır. Bu çevirilerle birlikte Aristoteles mantığına olan ilgi artmış, böylelikle mantık kitaplarının birçok defa tefsir ve serhi yapılmış, netice itibariyle İslam mantığı diye adlandırdığımız bir mantık külliyyatı ortaya çıkmıştır. Bu mantığın referansı çoğunlukla Aristoteles mantığıdır.

Aristoteles, mantığı farklı bir ilim olarak değil, felsefi çalışmalar için bir ön bilgi ve araç olarak ele almıştır. Aristoteles'e göre her şeyden önce araştırmacıların mantık öğrenmeleri gerekmektedir; zira mantık, düşüncenin şeklini ve yasalarını tespit eder. Bu da sağlam bilgiler için bir bağlam niteliğindedir. Aristoteles, doğru düşünmeyi gerçekleştirecek bir insan zihninin, düşünürken hata yapma olasılığını ortadan kaldıracak prensipler kurmuş ve ilk kez buna ait kurallar meydana getirmiştir. Bu kuralların toplamına 'Organon'¹⁰ adı verilmiştir. Aristoteles, kendinden önceki gelenekten farklı olarak bir bütün olarak mantık sorununu anlayan ve geniş çapta bu soruna çözüm bulan ilk kişidir. Kendisinden sonra mantık çalışmaları için açık kapı bırakmıştır.¹¹ O, kendisinden önce meydana gelen düşünce dünyasına kayıtsız kalmadığı gibi bu geleneğin devamı için bir yöntem oluşturmuştur. Kendisinden önceki fikir ve kanaatleri karşılaştırarak faydalı olan bilgileri benimsemiştir. Onlardan geniş ölçüde faydalanmış ve nihayet onlara kendi sistemi içinde yer verirken kendi sisteminin mührünü de vurmakla kalmamış bunu kolektif bir çalışmanın sentezi, bireysel bir çabanın meyvesi diye sunmuştur.¹²Aristoteles, mantık alanındaki fikirlerini altı kitapta toplamıştır. Düzenli bir bütün teşkil ettiği için sonradan tek bir külliyyat olarak 'Organon' altında toplamıştır.¹³

Organon eserinin ilk kitabı kategorilerdir. Kategorilerin sayılarının kaç olduğuna dair bir netlik yoktur. Organon'un birinci bölümü olan Kategoriler kitabında kategorilerin sayısının on, İkinci Analitikler kitabında ise sekiz kategori olduğunu ifade etmiştir. Bunlar Kategoriler de 'cevher', 'nicelik', 'nitelik', 'mekân', 'görelilik', 'zaman', 'iyelik', 'durum', 'etkinlik' ve 'edilginlik' olarak geçmektedir.¹⁴ Kategorilerin sekiz olduğunu ifade ettiği yerde ise 'durum' ve 'iyelik' kategorilerini saymamıştır. Fârâbî de 'Harfler Kitabı'nı da bu kategorilerin on olduğunu ifade eder.¹⁵ Fârâbî'nin kategoriler konusu hakkında yazdığı en önemli eser 'el-Mekulat' kitabıdır.

Fârâbî, kategoriler mevzusunda tamamen olmasa da kısmen Aristoteles'i takip etmiştir. Aristoteles Kategoriler adlı eserinde kategorilerle doğrudan ilişkisi olmayan terimlerin bir sınıflamasını yapmıştır. Bunlar Homonyme, Synonyme ve Paronyme lafızlarıdır. Fârâbî ise Kategorilerde 'el-Mekulat' kitabında bu terimlere değinmeden doğrudan cevher ve arazi ele almıştır. Fârâbî'nin Aristoteles'ten ayrıldığı diğer bir yön ise Aristoteles'in 'bir konu ile ilgili' yahut 'bir konu içinde' dediği şeylere 'külli cevher', 'ferdi cevher' veya 'külli arazi', 'ferdi arazi' adını vererek bir tür 'türetme' yapmıştır. Filozofumuz, Aristoteles'in bizzat kullandığı örneklere bağlanmamış ve bunları soyut tanımlar halinde bırakmıştır. Bu da onun bu husustaki açıklamaların anlaşılmasını biraz güçleştirmiştir.¹⁶

Fârâbî'nin mantık çalışmaları üzerine yapılan araştırmalar, onun Aristoteles mantığından çok istifade ettiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Aristoteles mantığına büyük ölçüde sadık kalmıştır. Fakat Aristoteles ve Fârâbî, arasında mantık problemleri ve konularının işlenişindeki uyuma rağmen, esasında bir anlayış farkı bulunmaktadır. Çünkü Fârâbî, öncelikli olarak İslamiyet'in, Hıristiyanlığın ve

⁸ Nihat Keklik (1969). *İslam Mantık Tarihi*. Cilt: I-II, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları, 69.

⁹Hasan Ayık (2007). *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 100-101.

¹⁰Aristoteles sözü edilen eserlerine *Organon* adını bizzat vermemiştir. Bu ad sonradan şarih Alexander Aphrodisias tarafından verilmiştir. *Organon İngilizce'de* isim olarak 'bilgi/ düşünce aracı', felsefi bir terim olarak da "bilimsel, felsefi incelemelerin ilke ve kurallarına" ait sistemlerin tümünün içlemi olan bir kelimedir. Etimolojik köken itibariyle de Eski Yunanca 'da böyle bir anlama sahip olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla metotları bilimsel ve felsefi diye iki kümeye bölersek, onlar *Organon*' un kaplamına girmektedir. Bu ilişki biçimi *Organon*'un bir alet olarak ele alınmasından doğmaktadır. Bakınız: AYTEKİN ÖZEL (2008). *Organon ve Mantık*. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14, 148.

¹¹Arthur Aston Luce (2012). *Mantık Disiplin*. (Çev. Mahmut Sami Özdil - Özcan Akdağ), *Bilimname Dergisi*, Sayı.23, 2012, 250.

¹²Hamdi Ragıp Atademir (1974). *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 59.

¹³ Hilmi Ziya Ülken (1942). *Mantık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 32.

¹⁴ Aristoteles (2014). *Kategoriler*, (Çev. Saffat Babür), Ankara: İmge Kitabevi, 25.

¹⁵ Fârâbî (2008). *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*. (Çev. Ömer Türker), İstanbul: Litera Yayınları, 13.

¹⁶ Nihat Keklik (1969). *İslam Mantık Tarihi*. Cilt: I-II, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yay., 18-19.



Museviliğin getirdiği felsefi ve kültürel sorunlarla yüzleşmiştir.¹⁷ Aristoteles mantığından nispeten ayrı bir biçimde mantığın anlamları ve kültürlere göre farklılaşan lafızları araştıran Fârâbî, mantığın âlemşümül bir anlam yapısı ve notasyona sahip olmasından kaynaklanan evrensel geçerliliği problemini ilk defa ele alarak mantığa farklı bir kavramsal çerçeve vermiştir.

3. STOA MANTIĞININ FÂRÂBÎ 'YE ETKİSİ

Helenistik dönemin ikinci büyük ve önemli okulu Stoacı okuldur.¹⁸ Stoa okulu, M. Ö 300 tarihinde Zenon tarafından Atina'da tesis edilmiştir. Öğrencileri, ilkin 'Zenoncular' olarak adlandırılmıştır. Daha sonra da okullarının yapıldığı yere göre adlandırılma geleneğine uyularak 'Stoacılar' şeklinde adlandırılmıştır.¹⁹ Stoacıların düşünsel yapısı, aralarında organik bir bağ bulunduğu inanılan mantık, fizik ve etik şeklinde üç disiplinden oluşmuştur.²⁰ Stoacılar bireylerin aşırı istek ve içgüdülerine hâkim olmalarını temel ahlaki öğreti olarak almıştır. Stoa ahlakı, erdem ve mutluluğu, insanın kutsal bir kaynaktan geldiği ve bu dünyadaki ödevinin önem ve üstünlüğünün bilincinde olması gerekliliği üzerinde durmuştur.²¹ Onlara göre insanoğlunun yaşantısında tek iyi olan şey erdemdir. Ve sağlık, mutluluk, mal, mülk türünden şeyler önemsizdir. Erdem bireyin yaşantısında en asli olan şeydir. İnsanlar, yalnız dış şeyler üzerinde güç sahibi olabilir, tek gerçek doğru olan erdem, bütünüyle bireyin elindedir.²²

Stoacılar, ilim ile uğraşan her kişinin mantık öğrenmesi gerekliliğine inanmışlardır. Çünkü mantık, bütün erdemleri içine alan bir erdemdir. Onlara göre mantık bilmeyen biri her zaman yanlış çıkarım içine düşeceğini iddia etmiştir. Mantık, insana doğruyu yanlıştan ayırt edebilme feraset kudretini kazandırır.²³ Stoacılar göre aynı zamanda mantık, bir düşünce bilimidir ve dildeki ifadelerle benzer olarak kavram, yargı ve fikir alışverişine dayanmaktadır. Stoacılar, Aristoteles gibi mantığı felsefe için vasıta olarak değil, aksine onun bir parçası olarak görmüşlerdir.²⁴ Antikitede Stoacılar kendilerine özgü bir mantıkla Aristoteles mantığının karşısında yer alarak, yeni bir sonuç çıkarma metodu kullanmışlardır. Aristoteles, sonuca ulaşmanın anlamlara dayandığını ifade etmiştir. Bu noktada Stoacılar kelimeye bağlı kalmışlardır. Stoacılar göre kelimeler bir şeyi kanıtlamanın dayanacağı işaretlerdir. Onlar için önemli olan kavramdan çok ifade edilmiş yargılardır.²⁵ Stoa düşüncesinin etkileri İslam düşünce geleneğinde görmek mümkündür.²⁶

Fârâbî, mantık konusunda büyük ölçüde Aristoteles'in takipçisi olmakla birlikte yer yer Stoacılardan da etkilenmiştir. Stoa etkileri görülse de bu alanda Fârâbî özgünlüğünü hep korumuştur.²⁷ Stoacıların mantık ile düşünce- gramer bağlantısı üzerinde durduğu gibi Fârâbî 'de mantık ve dil bilgisi, nahiv ve arüz ilmi münaseti üzerinde durmuştur. Stoacılar, mantığı felsefenin bir bölümü şeklinde görürken, Fârâbî mantık için kimi zaman ilim kimi zamanda sanat ifadesini kullanmıştır. Stoacılar ve Fârâbî arasında kavramların işleyişlerinde ortak ve farklı yönler vardır.²⁸ Kavramlara dair olarak Stoacılar ve Fârâbî'nin düşüncesine bakıldığında, bazı kavram türlerini ortak olarak ele aldıkları da görülür. Örneğin Stoacılar tümel, karşıt, soyut, somut gibi kavramlar üzerinde dururken Fârâbî müstear, menkul, uyumlu, genel veya özel, ayrık, türemiş kavramlar üzerinde durmuştur. Fârâbî, bunlar için kavram ifadesi yerine isim ifadesini kullanmaktadır. Şunu ifade etmek gerekir ki, hem Stoacılar hem de Fârâbî'nin tanımlayarak kullandıkları kavram çeşitleri vardır.²⁹

Diğer yandan Stoacılar ve Fârâbî'nin cins ve tür hakkındaki düşünceleri birbirlerine çok yakınlık göstermiştir. Stoacılar üstünde başka cinsin bulunmadığı cins'e 'en yüksek cins' demiştir. Kendisi tür olup, üstünde başka tür olmayan şeye genel bir ifade olarak 'tür' olarak ifade etmiştir. Fârâbî bu genel tür ya da en genel cins 'en genel tümel' ya da 'el-cinsü'l-âlî' ifadesini kullanmıştır.³⁰ Tanım konusunda Aristoteles'ten farklı olarak Fârâbî ve Stoacılar, hadd ve resm üzerinde durmuşlardır. İbrahim Çapak 'a göre bu ayrımı ilk

¹⁷ Şafak Ural (2011). *Temel Mantık*. İstanbul: Çantay Kitapevi, 36.

¹⁸ Cevizci (2012). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yay., 147.

¹⁹ Brun, Jean (1997). *Stoa Felsefesi*, (Çev. Medar Atıcı), İstanbul: İletişim Yayınları, 16; bakınız: Eduard Zeller (2001). *Grek Felsefesi Tarihi*. (Çev. Ahmet Aydoğan), İstanbul: İz Yayınları, 259.

²⁰ Cevizci, *age*, 148.

²¹ H. Ömer Özden, Osman Elmali (2012). *Metinlerle İlk Çağ Felsefe Tarihi I*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 176.

²² Bertrand Russell (2004). *Batı Felsefesi Tarihi I*. (Çev. Muammer Sencer), İstanbul: Say Yay., 406.

²³ Laertios Diogenes (2015). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (Çev. Candan Şentuna), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 319.

²⁴ İbrahim Çapak (2006). *Stoa Mantığı ve Fârâbî 'ye Etkisi*. İstanbul: Araştırma Yay., 27

²⁵ Brun, Jean, *age*, 50

²⁶ Eyüp Bekiryazıcı (2012). *İslam Felsefesi Tarihi I, (İslam Düşüncesinde Felsefi Ekoller)*. Ankara: Grafiker Yay., 78.

²⁷ Çapak, *age*, 197.

²⁸ Fârâbî (1990). *et-Taati'atu fi'l-Mantık*, (Nşr. Mübahat Türker-Küyel), *Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri*, içinde Ankara, 19.

²⁹ Çapak, *age*, 178-179.

³⁰ Laertios Diogenes (2015). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (Çev. Candan Şentuna). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 323.



yapanın Stoacılar olduğunu ve Fârâbî'nin de Stoacılarından etkilendiğini söylemektedirler.³¹ Bu tespitler ışığında Fârâbî'nin bazı konularda Stoa mantığından etkilendiğini ifade edebiliriz.

4. FÂRÂBÎ 'YE GÖRE MANTIK

Fârâbî 'ye göre mantık kelimesi "nutk"tan türemiştir. Fârâbî, nutk şu üç anlamda kullanılmıştır;

- İnsanın makulleri idrak edeceği güç: Hiçbir şekilde değişimden etkilenmeyen, mutlaka ulaştırarak, görünenin ötesine geçecek eşyanın zatına nüfuz edebilecek olan akıldır.
- Makuller: Somut olan ve değişebilen her şeyin ötesinde değişmeyen varlık yahut ilke olarak varlıktır.
- Zihinde bulunan şeyi dil ile açığa çıkarma olan dışta konuşma: Değişmezliği ve mutlakı ifade edecek, dildir.³²

Böylelikle Fârâbî İslam düşüncesinin zihin yapısı içinde mantığa yeni anlamlar kazandırmıştır.

Fârâbî'nin mantık anlayışı da onun diğer çalışmaları gibi özgündür. Fârâbî mantıkta Aristoteles'in eserlerini örnek almanın onu aynen kopya etmek olmadığını da şu şekilde açıklamaktadır: "Her ne kadar Aristoteles kitaplarını yazdığı zaman onları Yunanca ifade etmiş ise de, Aristoteles'i örnek almak, bizim dili (Arapçayı) konuşan kimselere bu kanunlardan Yunanca kelimelerle bahsetmek değildir. Onu (Aristoteles'i) misaller konusunda örnek almak kendimizi sadece ve yalnız onun yetinmiş olduğu misallere bağlamak da değildir. Bunun için onun vermiş olduğu misallerden zamanımızdaki düşünürlerin alışık olmadıklarını attık ve onların bildiklerini kullandık, böylece sözü kısalttık ve onu gücümüzün yettiği kadar kolaylaştırdık"³³ şekline ifade etmiştir.

Fârâbî 'de mantık; doğru tanım ve kıyası yanlış tanım ve kıyastan, kesinlik ifade eden bilgileri kesin olmayandan ayıran, doğru muhakeme ve doğru düşünmeyi öğreten bir ilim olduğundan için bütün ilimlerin ölçüsü konumundadır. Ona göre şiire göre vezin, iraba göre nahiv ne konumda ise akli delillere göre mantık o konumdadır. Çünkü tıpkı şiirin ölçüsüz olanı, ölçülüsünden ancak aruz ve kafiye, i'rabın doğru olanı hatalı olanından ancak nahiv ile ayrıldığı gibi, akıl yürütmelerin doğru olanı yanlış olanından sadece mantığın belirlediği ölçüler ile ayrılır. Çünkü mantığın, akıl ve makull ilişkisi, nahvin (dilbilgisinin konusu cümle olan kısmı) dil ile kelimelerle olan ilişkisine benzer.³⁴

Mantık, Fârâbî için gerçek bilgiye ulaşmanın ön koşuludur. Bu ön koşul için Platon'u örnek gösterir. Platoncuların felsefe eğitiminde ön koşulu geometri bilmeleridir. Onlar, bu konu da okulunun kapısına 'Geometri bilmeyen yanımıza uğramasın' ibaresini yazdıran Platon'u örnek gösterirler. Bunun dışında ise yine genel kaynaklarda Saydalı Boetis, önce fizik ilminden başlanmasını savunmaktadır. Çünkü ona göre fizik, kişinin en yakında olan ve sürekli hemhal olduğu bir ilimdir. Saydalı Boetis'in talebesi Andronikos ise, önce mantıktan koşulunu öne sürer. Çünkü ona göre mantık, her durumda doğruyu yanlıştan ayıran bir alettir. der. Fârâbî de bu geleneği takip etmiştir.

Fârâbî 'ye göre felsefeye başlamak isteyen kişi, ilkin ahlakını düzelttikten sonra zihin gücünü geliştirmelidir. Çünkü ona göre zihni hata yapmaktan ve yanlış yola sapmaktan koruyan doğru metot, 'burhan ilmi'ni öğrenmekle mümkün olabilmektedir. Fârâbî düşüncesinde, burhan, mantık ve geometri olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre felsefeye başlamak isteyen kimse önce yeteri kadar geometrik ispat şekillerini, daha sonra da mantık ilmini bilmelidir.³⁵ Bu mantık bilgisine ulaştıran ise ispatçı (burhan) ilimdir. Fârâbî 'de bu şekilde gerçek bilgiye ulaşmanın yolunu mantık olarak göstermektedir.

Fârâbî 'de mantık ilmi, düşünceye refleksif bir bakış olarak, düşüncenin kendisini ve onu üreten zihnin işleyiş tarzını ele almaktadır. Bunun için o önce düşüncenin nesnel tabanını oluşturacak mevzuyu, sonra bu mevzuya bağlı olarak düşüncenin yasalarını belirlemektedir. Ona göre burhan ilimin bilgisi; mümkün değil zorunludur, tikel değil, tümeldir, ilineksel değil, özeldir, herhangi bir zamanda doğru değil, her zaman doğrudur.³⁶

Fârâbî, Grek felsefenin kesin bilgiye giden yolu bulduğunu dile getirmektedir. Kendisi ise bu yolu İslam medeniyetine kazandırma çabası içindedir. Farabi'ye göre kesin bilgiye giden yolun ise mantıktan geçtiğine inandığı için mantığı ilimlerin kaynağı olarak görmüştür. Çünkü Fârâbî, nesnel bir anlam arayışının ortaya çıkması mantık ilminin bir milletin müktesebatının temel ilkesi olmasıyla mümkün

³¹Çapak, age, 199.

³² Fârâbî (1990). *İhsâu'l-'Ulûm: İlimlerin Sayımı*. (Çev. Ahmet Arslan), Ankara: Vadi Yay., 63; Hasan Ayık (2002), *Fârâbî 'de Dil- Mantık İlişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 22.

³³ Fârâbî, age, 54.

³⁴Hasan, Tefvik Marulcu (2011). *Kelâm-Meânî İlişkisi: Mantık ve Estetik Bağlamında Bir Değerlendirme*. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 26, 84.

³⁵ Nihat Keklik (1961). *Fârâbî Mantığının Kökleri*. *Şarkiyat Mecmuası*, Sayı IV, 154-155; bakınız: İbrahim Çapak, age, 166-167.

³⁶ Ayık, *Fârâbî 'de Dil ve Mantık İlişkisi*, 45-49.



olacağına inanmaktaydı. Fârâbî bunu yaparken aynı zamanda mantığı kendi medeniyetinin dili üzerinde inşa etme çabasıdır.

Mantık ilminin İslam düşüncesinde konumlanması olarak ortaya çıkan bu problem, Fârâbî 'de dil-mantık ilişkisine göre daha öncelikli çözüm bekleyen bir problem olduğu düşüncesi hâkimdir. Çünkü Ona göre bir ilim temel terimler dizgesi ile bir düşünce yapısı içerisinde konumlanmaz ve ona ait kavramlar söz konusu düşünce yapısının diline ait kelimelerle uzlaştırılmazsa, bu ilmin söz konusu dil ile sağlıklı bir ilişkiye girebileceği ifade edilemez. Fârâbî 'ye göre mantık ilmi de bu şekilde kendine ait kavramlarını ve terimlerini İslam düşünce geleneği içerisinde konumlandıramazsa, bu düşüncenin dili olan Arapça ile aynı şekilde sağlıklı bir ilişki kurulamayacaktır.³⁷

Fârâbî bu metodu ortaya koyarken öncelikle kullanacak kavramların mantığı değerini belirlemeye çalışmaktadır. Bu belirleme, anlam ve varlık belirlemesi şeklindedir. Bu aynı zamanda mantığın iskeletini dil içinde kurma gayretidir. Zira Fârâbî, mantık dilin kelimelerine, kavramlarına delalet etmesi perspektifinden bakmaktadır. Bu bakımdan onun görüşüne göre dil düşüncüyü izlemektedir. Bu amaç doğrultusunda Fârâbî mantık ilmi kurallarını ilkin düşünceye uygulamakta ve böylelikle düşüncüyü yanlıştan kurtulmaktadır. Fârâbî'nin yöntemine göre mantık kuralları ile yanlıştan kurtulan düşünceden sonra dil de yanlıştan kurtulup olgunlaşır. Bu bağlamda Fârâbî önce mantık ilminin konumlanacağı düşünce sitemini ve ona hâkim olan dilin anlam dünyasını çözümleyerek, mantık ilminin konumunu belirlemeye çalışmıştır. Fârâbî mantık ilmini bu düşünce sistemine adapte etmeye çalışarak dili, mantığın içinde mantığa yer açmanın, ortaya koyduğu problemlere çözüm bulmanın yöntemi haline getirmiştir.³⁸

Bu durum Grekçe ve Arapça dillerinin kelime kalıplarının ötesine geçerek anlamın derinliklerine ulaşması elde edilenleri bir zeminde İslam düşüncesi içinde sunması, Fârâbî düşünce dünyasının özgünlüğünü gösterir. Bu anlamda Fârâbî'nin Arapça ve aynı zamanda Grekçeye hâkimiyetinin göstergesidir. Fârâbî, Grek anlam dünyasında aldığı Arap anlam dünyasına bir isimlendirme problemiğini çözerek mantığa katkı sağlamıştır. Fârâbî anlamların isimlendirmesi işleminin özünde; Aristoteles'in hareketlerinin şeklini değil, içeriğini örnek alarak, kıyasın ve usa vurmanın ne olduğunu açıklamaktadır ve böylece bunlar sözün Arapçadaki karşılığı ile bilinen kelimelerle söylenmiş olmasını sağlamıştır.³⁹

Fârâbî'nin oluşturmaya çalıştığı bu sistem aynı zamanda bir anlam değişimini de beraberinde getirmiştir. Zira Fârâbî 'den önce Arap düşünce sisteminde, kelime-anlam münasebetini belirleyen dilde kullanılan kelimeler iken Fârâbî'nin sisteminde bu ilişkiyi belirleyen şey ise zihindeki kavramlardır. Fârâbî de mantığını bu kültür içinde yeniden kurarken bu ilmin ihtiyaç duyduğu kavramları bularak bir mantık dili kurmaya çalışmıştır.

Fârâbî, kelimelere mantık ilminin öngördüğü şekilde yaklaşmaktadır. Onların yanlış bir delalet çeşidine sahip olmamaları için hangi hallerde bulunmaları gerektiğini belirlemektedir. Fârâbî 'ye göre bunu yapılmadığı takdirde kelimeler yanlışlıklara yol açacaktır. Bu kelime yanlışlığından kurtulmak adına kelime-anlam ilişkisi üzerinde durarak onların mantıktaki ve felsefedeki karşılıkları araştırarak incelemiştir.⁴⁰

SONUÇ

Fârâbî'nin mantık çalışmaları üzerine yapılan araştırmalar, onun Aristoteles ve Stoa mantığından istifade ettiğini ortaya koymaktadır. Fakat Fârâbî 'den önceki bu düşünce gelenekleri ile Fârâbî, arasında mantık problemleri ve konularının işlenişindeki uyuma rağmen, esasında bir anlayış farkı da bulunmaktadır. Çünkü Fârâbî, öncelikli olarak İslamiyet'in, Hıristiyanlığın ve Museviliğin getirdiği felsefi ve kültürel sorunlarla yüzleşmiştir. Bu mantık geleneğinden nispeten ayrı bir biçimde mantığın anlamları ve kültürlere göre farklılaşan lafızları araştıran Fârâbî, mantığın âlemşümul bir anlam yapısı ve notasyona sahip olmasından kaynaklanan evrensel geçerliliği problemini ilk defa ele alarak mantığa farklı bir kavramsal çerçeve çizmiştir. Fârâbî 'ye nesnel bir anlam arayışının ortaya çıkması mantık ilminin bir milletin müktesebatının temel ilkesi olmasıyla mümkündür. Fârâbî bunu yaparken aynı zamanda mantığı kendi medeniyetinin dili üzerinde inşa etme çabası içinde olmuştur. Fârâbî 'den önce Arap düşünce sisteminde, kelime-anlam münasebetini belirleyen dilde kullanılan kelimeler iken Fârâbî'nin sisteminde bu ilişkiyi belirleyen ise zihindeki kavramlar olmuştur. Fârâbî de mantığını bu kültür içinde yeniden kurmuş ve bu ilmin ihtiyaç duyacağı kavramları bularak bir mantık dili kurmaya çalışmıştır.

³⁷ Ayık, *Fârâbî 'de Dil-Mantık İlişkisi*, 6.

³⁸ Ayık, *Fârâbî 'de Dil ve Mantık İlişkisi*, 25.

³⁹ Fârâbî (1990). *Kitab-u Kıyası's Sağır*. (Neşr. Mübahat Türker Küyel), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 53.

⁴⁰ Ayık, *Fârâbî 'de Dil ve Mantık İlişkisi*, 49.



KAYNAKÇA

- Aristoteles (2014). *Kategoriler*. (Çev. Saffet Babür), Ankara: İmge Kitabevi.
- Arthur Aston Luce (2012). Mantık Disiplini. (Çev. Mahmut Sami Özdil - Özcan Akdağ), *Bilimname, Dergisi, Sayı 23*.
- Atademir, Hamdi Ragıp (1974). *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Ayık, Hasan (2002). *Fârâbî 'de Dil- Mantık İlişkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü, 2002.
- (2007). *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Bekiryazıcı, Eyüp (2012). *İslam Felsefesi Tarihi I, (İslam Düşüncesinde Felsefi Ekoller)*. Ankara: Grafiker Yay.
- Bircan, Hasan Hüseyin (2008). *İslam Felsefesine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çapak, İbrahim (2006). *Stoa Mantığı ve Fârâbî 'ye Etkisi*, İstanbul: Araştırma Yay.
- Çüçen, Kadir (2011). *Mantık*, Bursa: Sentez Yay.
- Diogenes, Laertios (2015). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (Çev. Candan Şentuna), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Emiroğlu, İbrahim (2005). *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yay.
- Fârâbî (1990). *et-Ta'vî'atu fi'l-Mantık*, (Nşr. Mübahat Türker-Küyel), *Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri*, içinde Ankara, 1990.
- (1990). *İhsâu'l-'Ulûm: İlimlerin Sayımı*. (Çev. Ahmet Arslan), Ankara: Vadi Yay.
- (1990). *Kitab-u Kıyasî's Sağır*. (Neşr. Mübahat Türker Küyel), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- (2008). *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*. (Çev. Ömer Türker), İstanbul: Litera Yay.
- Jean Brun (1997). *Stoa Felsefesi*. (Çev. Medar Atıcı), İstanbul: İletişim Yay.
- Karaman, Hüseyin (2010). *İslam Felsefesi Tarihi*. Rize: STS Kitap Kırtasiye.
- Keklik, Nihat (1969). *İslam Mantık Tarihi*, Cilt: I-II, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yay.
- , *Fârâbî Mantığının Kökleri*, İstanbul: Şarkiyat Mecmuası
- Kutluer, İlhan (2003). *Doğu ve Batı Dillerinden Türkçeye Yapılan Tercümelelerin Getirdiği Sorunlar. I. Dini Yayınları, Kongresi*, Ankara: D.İ.B.Yay.
- Laertios Diogenes (2015). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. (Çev. Candan Şentuna), İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Marulcu, Hasan (2011). *Tevfik, Kelâm-Meânî İlişkisi: Mantık ve Estetik Bağlamında Bir Değerlendirme*. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- H. Ömer Özden, Osman Elmalı (2012). *Metinlerle İlk Çağ Felsefe Tarihi I*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları,
- Özel, Aytekin (2008). *Organon ve Mantık*. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 14.
- Russell, Bertrand (2004). *Batı Felsefesi Tarihi I*. (Çev. Muammer Sencer), İstanbul: Say Yay.
- Ural, Şafak (2011). *Temel Mantık*, İstanbul: Çantay Kitapevi.
- Ülken, Hilmi Ziya (1942). *Mantık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Zeller, Eduard (2001). *Grek Felsefesi Tarihi*, (Çev. Ahmet Aydoğan), İstanbul: İz Yay.